KAFKA'S STEMMEN[1]

Lieven Jonckheere

Es ist unrecht über den Helden zu lächeln, der mit der Todeswunde auf der Bühne liegt und eine Arie singt: wir liegen und singen jahrelang.
(Kafka aan Milena, 1920)

Ik wil U geruststellen – of ontgoochelen – ik weet het niet – maar ik zal hier vanavond niet zelf zingen. Ik zal wel proberen om een schrijver te doen zingen, of toch te tonen dat hij wil zingen. Want inderdaad, wat wil een schrijver? Een schrijver, een echte schrijver, wil niet alleen maar wat verhaaltjes vertellen – verhaaltjes voor het slapengaan. Maar hij wil een stem maken, een stem in ons wakker maken – en dat blijkt dan altijd de stem van een vrouw te zijn, de stem van een vrouw die zingt. De twee belangrijkste schrijvers van vorige eeuw zijn niet toevallig allebei geëindigd met de *creatio ex nihilo* van een vrouwenstem, met te zingen als een vrouw. Ik heb het over James Joyce en Franz Kafka.

Joyce

In het geval van Joyce kan men zich inderdaad de vraag stellen of hij nu een schrijver dan wel een zangeres was? Joyce had dan wel van een zangcarrière afgezien, maar toch bleef hij zijn leven lang zingen, met een zoetgevooisde, ongebroken kinderstem. En als schrijver had hij dan wel met magistrale verhalen gedebuteerd, in "Dubliners" (1914); maar echt naam, een eigen naam als schrijver, zou Joyce pas maken door de wijze waarop hij de taal zelf deed zingen, door woorden uit allerlei talen ineen te flansen en tegen elkaar op te doen dansen. Op die manier heeft Joyce effectief een vrouwenstem in de taal wakker gemaakt. Die hoort men doorklinken wanneer hij zelf voorleest uit de slotmonoloog van Molly Bloom, op het einde van "Ulysses" (1922), yes *I said yes I will Yes.* U vindt daarvan opnames op internet. Die vrouwenstem, én het genot dat Joyce daaruit puurde, zouden nog een stuk explicieter én obscener worden in zijn ultieme *magnum opus*, in "Finnegans Wake" (1939) – zeer tot afkeer van zijn eigen vrouw, overigens …

[1] 15 februari 2011

Kafka

Ik zal het hier nu echter niet over Joyce hebben, maar over Kafka. Hoe radicaal verschillend beider schrijverschap ook moge zijn, toch blijkt ook Kafka's literaire oeuvre te culmineren in de creatie van een vrouwenstem, een vrouwenstem voor zichzelf als schrijver. Ik zal proberen aan te duiden vanwaar die vrouwenstem in zijn specifiek geval komt én welk gevaar daarmee in zijn geval moest bezworen worden. Heel in het kort wat ik meteen uitgebreider zal ontwikkelen en documenteren. Tegenover de *Donnerstimme* of de stentorstem van zijn vader is Kafka's eigen stem verschrompeld geraakt tot wat hij *dieses Nichts an Stimme* noemt, zijn stem van niets. In zijn schrijven exploreert en confronteert hij dan als het ware twee transformaties van wat hem aan stem rest: enerzijds veroordeelt dat zijn personages om te regresseren tot onverstaanbare geluiden uitstotend ondieren; maar anderzijds blijkt die stem van niets ook gesublimeerd én bewonderd te kunnen worden in de stem van een zangeres, de quasi goddelijke stem van een zangeres die als het ware dat ondiergeluid moet exorciseren.

Overdonderd door de stem van de vader

Maar we beginnen dus met Kafka's eigen stem – die in het niets verschiet bij die van zijn vader. Dat zegt Kafka zelf met zoveel woorden.
Toen je mij onlangs vroeg waarom ik bang voor je zei te zijn, kon ik natuurlijk, zoals gewoonlijk, weer niet antwoorden – juist door mijn angst voor jou. Zo begint hij zijn nooit ter bestemming geraakte brief aan zijn vader (1919). Die vader kan hij niet in het gezicht zeggen waarom hij bang voor hem is, juist omdat hij zo bang is voor *je stemkracht en praatvaardigheid, je ongebreideld briesen, je niet aflatend schimpen en dreigen, je ironie en boosaardig lachen, en – raar genoeg – ook je zelfbeklag (…) Je sloeg er maar op los met woorden. (…) tegenover jou was iedereen volslagen weerloos"*.
Tot overmaat van ramp *verbood je mij al vroeg het spreken. Je dreiging "En waag het niet om mij tegen te spreken!", met je hand in de lucht, hangt sedertdien als een schaduw over mij.*
En dus, zo besluit de op dat moment zesendertigjarige zoon, *heb ik mij reeds als kind voor altijd door jouw* Donnerstimme, jouw *donderstem, laten* bestimmen, laten bepalen *(…) Ik ontwikkelde een stokkende, stotterende manier van spreken, maar ook dat was jou nog teveel; uiteindelijk deed ik er dan maar het zwijgen toe, aanvankelijk waarschijnlijk uit koppigheid, maar vervolgens omdat ik er gewoon niet meer in slaagde om tegenover jou überhaupt nog te denken of te spreken … ik verstomde helemaal.*
Toen hij, op het einde van zijn leven, tuberculose van de larynx bleek te hebben en bijgevolg ook fysiek tot niet meer dan wat gepiep in staat was, ervoer Kafka dat dan ook als een soort bevrijding, als een bevrijdende 'tegemoetkoming vanuit het reële'. En vanaf dat moment, waarop hij dus fysiek ontslagen was van de verplichting om te spreken … met zijn vader, kon bij Kafka blijkbaar ook voor het eerst een verlangen ontstaan om met die vader te spreken …

Fading van de eigen stem

Het is altijd gewaagd om de sprong te maken van het leven van een schrijver naar zijn werk. Zeker in het geval van Kafka is dat zo. Anderzijds kunnen we er toch ook niet omheen dat zijn 'helden', op sleutelmomenten, vaak door de stem van een of andere 'vader' overmand blijken te worden – met een *fading* van hun eigen stem tot gevolg.

Het vonnis

Nemen we het verhaal waarvan Kafka zelf stelt dat het zijn geboorte als schrijver inluidt, “Das Urteil" (1912). Na lang wikken en wegen heeft Georg Bendemann eindelijk besloten om zijn bedlegerige, oude vader toch maar op de hoogte te brengen van zijn verloving. Die vader lijkt daar niet meteen problemen mee te hebben: al wat die wil is *to die, to dream, to sleep perchance*. *“Ben ik goed toegedekt?”, vroeg zijn vader nog eens, en hij scheen bijzonder veel belang aan het antwoord te hechten. “Stil maar, jaja, je bent goed toegedekt”. “Neen!” riep zijn vader, tegelijk met dat antwoord, en hij wierp de dekens met zo ’n kracht van zich af dat ze zich in de lucht even helemaal openvouwden, en ging overeind in bed staan. Slechts één hand steunde hij licht tegen het plafond. “Je wilde mij eronder stoppen, dat weet ik wel, manneke, maar zover is het nog niet …”*. En na een wansmakelijke imitatie van de verloofde die zijn zoon het hoofd op hol zou hebben gebracht, *“door haar rokken op te tillen, zo en zo”*, veroordeelt hij die zoon tierend tot de verdrinkingsdood. Waarop de vader met een enorme klap terug in bed valt. Dood?

In elk geval, bij al dat kabaal waarmee de revival van de op sterven na dood gewaande vader gepaard gaat, verschieten de laatste geluiden van het aardse bestaan van de zoon in het niets. Als hij zich van een brug naar beneden stort, hij pleegt zelfmoord, worden zijn val én het *zacht geroepen “Liefste ouders, ik heb toch altijd van jullie gehouden!”* gesmoord in *het donderend geraas van het welhaast oneindige verkeer dat op dat ogenblik net over die brug trekt* – verkeer dat Kafka, in zijn dagboeken, zelf heel even in verband brengt met het geslachtsverkeer tussen zijn ouders – met in het achterhoofd *gedachten aan Freud natuurlijk …*

Het proces

Die stentorstem van de vader én die fading van de stem van de kafkaiaanse ‘held’ scanderen ook "Der Prozess" (1914).
Het verhaal is bekend. De openingszin ook: *Iemand moest Josef K belasterd hebben, want zonder dat hij iets kwaads gedaan had, werd hij op een ochtend gearresteerd.* En dus probeert K wanhopig te weten te komen waarvan hij dan wel beschuldigd wordt. Zo zakt hij op een bepaald moment af naar de Dom, om de gevangeniskapelaan om uitleg te vragen.
Boven, op de kansel, bleef het echter nog altijd stil. Net als de zoon in “Het vonnis” probeert ook K er dan maar stilletjes vandoor te muizen; maar ook hier maakt dat de dood gewaande vader wakker. *Van op de kansel schreeuwde de priester K plots toe: “Zie je dan geen twee stappen voor je neus!”. Dat had hij kwaad geroepen, maar terzelfder tijd ook als iemand die een ander ziet vallen en die, omdat hij zelf geschrokken is, het niet kan laten om te schreeuwen.*

Na een lange pijnlijke stilte vertelt de priester hem dan een parabel – waarin er weeral gefluisterd én gebruld wordt. Een man heeft heel zijn leven aan de poort van De Wet staan wachten, om binnen gelaten te worden. En nu is zijn einde nakend. Met zijn laatste krachten stelt hij de portier dan ook een laatste, haast onhoorbare vraag.
Die portier moet zich dan ook diep voorover bukken, in de loop der jaren is immers ook het grootteverschil tussen beiden heel erg in het nadeel van die man geëvolueerd. “Wat wil je nu weer weten?” vraagt de portier, “jij weet toch ook echt wel van geen ophouden”. “Iedereen streeft toch naar de wet”, zegt de man, “hoe komt het dan dat in al die jaren niemand anders dan ikzelf hier binnen is willen geraken?” De portier beseft dat het einde van de man nakend is, en omdat diens gehoor het al laat afweten, brult hij hem nog

toe: "Hierlangs kon niemand anders binnen geraken, deze ingang hier was alleen voor jou. Ik ga nu en sluit af."

De priester schreeuwt te laat zijn waarschuwing tegen de verkeerde weg, de portier brult te laat zijn aanwijzing van de juiste weg. Zo gaat dat bij Kafka's vaders. En daartegenover verstommen de zonen.

De hongerkunstenaar

Schoolvoorbeeld van die verstomming is de hongerkunstenaar (1922). Die blijkt niet alleen zuinig op wat zijn mond ingaat, maar ook en vooral op wat daaruit komt – hij spaart zijn stem. Zo blijkt wanneer hij de 'deurwaarder', die zijn performance moet controleren, tracht uit te leggen waarom hij eigenlijk niet anders kan dan hongeren. *"Omdat ik", zo zei de hongerkunstenaar, en hij hief zijn koppeke een beetje en met gespitste lippen, als iemand die wou kussen, sprak hij recht in het oor van de opzichter, zodat niets verloren zou gaan, "omdat ik niet het voedsel kon vinden dat mij smaakt."*

Choreografie van de overdonderende en de kwijnende stem

Wat mij bij Kafka telkens opnieuw het meeste treft, is dit soort erotische choreografie van het spreken – met aan de ene kant een stem die ongecontroleerd uit haar voegen barst en aan de andere kant een stem waarvan de kliekjes heel voorzichtig, zonder morsen, met getuite kuslippen, uitgegoten worden. Wat uitgegoten wordt is dan niet het lange woord 'lieveling', in een delicaat vrouwenoortje, zoals een van onze grote dichters deed – maar de kafkaiaanse held laat zijn ultieme wanhoop in het monsteroor van de vader lopen.

Zoals aangekondigd is dit niet het eindpunt van de stem bij Kafka. Zijn *Nichts an Stimme*, zijn stem van niets, kent nog twee literaire transformaties. In eerste instantie blijkt die stemrest, in een soort regressie, tot een dierlijk geluid te kunnen verworden. Anderzijds, en als het ware tegen die verbeesting ingaand, lijkt die stem van niets ook tot een goddelijke vrouwenstem gesublimeerd te kunnen worden.
Dat dierlijk geluid zou ik nu kunnen benaderen vanuit de melancholische kleinheidswaan; dat is de waan geen mens meer te zijn, maar een beest – een weerwolf bijvoorbeeld – en als dusdanig de ondergang van de mensheid in gang te zetten … En de vrouwenstem zou ik kunnen benaderen vanuit de paranoïde grootheidswaan; dat is de waan de wereld te moeten redden, en daartoe een vrouw te moeten worden, De Vrouw van God, die een nieuw ras zal baren … Ik zal mij hier nu echter niet aan dat soort psychiatrisch-psychoanalytische omwegen wagen. We blijven binnen Kafka's universum.

schrijver met een dierenstem

Die regressie van die stemrest tot een dierstem gebeurt in "Die Verwandlung" (1912). *Toen Gregor Samsa op een ochtend uit onrustige dromen ontwaakte, ontdekte hij dat hij in zijn bed was veranderd in een* ungeheueres Ungeziefer*, een monsterachtig stuk ongedierte.* Dat is de bekende openingszin van "De gedaanteverandering", die in het Duits davert van het voorvoegsel *un*, de ondefinieerbare negatie 'on'. Omdat hij zijn kamerdeur had gesloten, staan Gregors ouders en zijn zuster, en na verloop van tijd ook zijn baas, aan zijn deur te roepen. *Gregor schrok toen hij de stem hoorde waarmee hij antwoordde: dat was wel onmiskenbaar zijn vroegere stem, maar als het ware van onderuit mengde zich daarin een niet te onderdrukken smartelijk gepiep; daardoor behielden zijn woorden in eerste instantie wel formeel hun articulatie, maar de nagalm verstoorde zijn woorden zodanig dat men uiteindelijk niet meer wist of men ze nu wel juist verstaan had.*
Waarop zijn baas, met het oor tegen de deur, fluisterend het verdict velt: *"Maar dat is het geluid van een beest!".*

schrijver met een vrouwenstem

In Kafka's literair concert vormt de vrouwenstem nu inderdaad een soort tegenstem voor die dierstem, een sublimering die als het ware die regressie moet counteren. De quasi goddelijke stem van een zangeres moet het onbegrijpelijke geluiden uitstotende ondier exorciseren.

zeggen en genieten

Om te beginnen kunnen we ook Kafka's susceptibiliteit voor vrouwenstemmen weer in zijn leven terugvinden. Zo verhaalt hij dat hij eens *na een middagdutje de ogen opende, en nog niet helemaal zeker was van mijn eigen bestaan, toen ik mijn moeder op vanzelfsprekende wijze vanaf het balkon hoorde vragen "wat voer je daar uit?" – waarop een vrouw, vanuit de tuin, zomaar antwoordde "ik zit hier in het groen, van een kopje thee te genieten!".* Op dat moment werd de twintigjarige Kafka (1904) overvallen, zegt hij zelf, door een soort perplexiteit – hij staat versteld van de Festigkeit, de *standvastigheid, waarmee* die Menschen, vrouwen zeg maar, *het leven weten te dragen*.
Het is alsof Kafka, met een term van Joyce, op dat moment een epifanie krijgt, het literair licht ziet: hij schiet als het ware wakker van de vanzelfsprekende wijze waarop vrouwen, ondereen, iets van hun genot schijnen te kunnen benoemen. Aan de ene kant voelt hij zich daar compleet buiten vallen, maar aan de andere kant 'weet' hij ook meteen wat hem voortaan, als schrijver, te doen staat. Vanaf dat moment zal hij, in zijn schrijven, heel expliciet die vanzelfsprekende benoeming van het genot door een vrouw, door vrouwen ondereen, najagen. Stille getuige daarvan is de enige zin waarover hij zich ooit zelf helemaal tevreden verklaarde, op het manische af zelfs: *Ik schrijf die zin neer en meteen is die perfect. Alleen zo kan geschreven worden.* Die zin is *Er schaute aus dem Fenster* (1911) – "Hij keek uit het raam" . "Hij, Kafka, werd wakker, en keek uit het raam … en hoorde vrouwen zingen alsof het niets was".

Josefine, de zangeres

Uiteindelijk werd die zingende vrouw ook het onderwerp van een van zijn indringendste verhalen, dat meteen ook zijn laatste zou zijn, "Josefine, die Sängerin oder das Volk der Mäuse" (1924). Dat verhaal gaat inderdaad over muizen – muizen die, zo is dat bij muizen, alleen maar kunnen piepen: *piepen is nu eenmaal de taal van ons volk, velen piepen een leven lang zonder dat ooit echt te beseffen.* Ik herinner eraan dat dit piepen het punt is waarop de kafkaiaanse held vroeger al eens, in de gedaanteverwisseling, getransformeerd was geworden tot een ondier. Gelukkig is er echter één muis, een onooglijke muizin, die niet zoals alle andere muizen blijkt te piepen – en die haar volk dus kan redden van een collectieve transformatie tot ondieren. Josefine, zo heet die, piept even 'Anders': *wie voor Josefine staat, die weet meteen: wat die hier piept, dat is geen piepen meer.*
Maar muziek is haar piepen nu toch ook weer niet: *als dat piepen al iets muzikaals zou hebben, dan is dat toch wel tot zo goed als niets herleid.* Ja, zelfs *het naakte feit dat wij naar haar luisteren vormt juist het ultieme bewijs dat ze niet echt kan zingen …* In de moeilijke tijden die het muizenvolkje doormaakt, *zou het overigens niet met een echte zangeres omkunnen.* Bijgevolg *volstaat het dus dat haar* Nichts an Stimme, haar *stem van niets, stand houdt – en zich een weg naar ons baant*
Kortom: de vrouwenstem waarmee Kafka zijn stem van niets als schrijver wil belichamen – en bewaren, tegen haar ultieme vernietiging in de dierenstem –, dat is de stem van een mislukte zangeres.

Het zwijgen van de sirenen

Josefine is overigens niet de enige mislukte zangeres die voor Kafka als schrijver staat. Vlak na de diagnose van ziekte die hem fysiek zijn stem zou kosten, die hem letterlijk deed piepen, schreef hij "Das Schweigen der Sirenen" (1918) – dat een aparte variant op Odysseus' bekende avontuur brengt.
Met hun met geen woorden te beschrijven gezang maken de Sirenen alle mannen gek. Schepen die hen passeren, lopen dan ook steevast op de rotsen te pletter, waarna de sirenen het leven uit de drenkelingen zuigen. Om hun gezang toch eens te kunnen aanhoren, zonder daaraan ten prooi te vallen, liet de listige Odysseus zich aan de mast vastketenen, én zijn matrozen liet hij de oren dichtstoppen zodat hij hen niet zou kunnen verleiden om hem toch nog los te maken. Dat is de mythe.
Kafka's literaire versie wijkt daarvan nu op twee punten af. Om te beginnen stopt zijn Odysseus ook zijn eigen oren dicht. Zo moet hij wel 'onbewust' blijven van het verschrikkelijkste wapen van de Sirenen: hun zwijgen. Want inderdaad, tweede verschil met de mythe: die dag hielden de sirenen zich gedeisd, die dag zongen de sirenen niet. *In een flits zag Odysseus het deinen van hun halzen, het diepe ademen, de betraande ogen, de halfgeopende mond – en hij geloofde dat dit deel uitmaakte van de aria's die rondom hem weergalmden zonder dat hij die hoorde.*

Kortom,en dat is mijn besluit: net als de operaheld uit het motto van vanavond ligt en zingt een schrijvende sirene als Kafka jarenlang … met een stem van niets.

Liebster Vater, Du hast mich letzthin einmal gefragt, warum ich behaupte, ich hätte Furcht vor Dir. Ich wusste Dir, wie gewöhnlich, nichts zu antworten, zum Teil eben aus der Furcht, die ich vor Dir habe,
(…)
Du dagegen ein wirklicher Kafka an (…) Stimmkraft, Redebegabung, (…)
(…)
Deine äußerst wirkungsvollen, wenigstens mir gegenüber niemals versagenden rednerischen Mittel bei der Erziehung waren: Schimpfen, Drohen, Ironie, böses Lachen und - merkwürdiger Weise - Selbstbeklagung.
(…)
Ich wäre ja wohl auch sonst kein großer Redner geworden, aber die gewöhnlich fließende menschliche Sprache hätte ich doch beherrscht. Du hast mir aber schon früh das Wort verboten, Deine Drohung: „kein Wort der Widerrede!" und die dazu erhobene Hand begleiten mich schon seit jeher.
(…)
Du aber schlugst mit Deinen Worten ohne weiters los, (…) man war gegen Dich vollständig wehrlos.
(…)
Ich bekam vor Dir eine stockende, stotternde Art des Sprechens, auch das war Dir noch zu viel, schließlich schwieg ich, zuerst vielleicht aus Trotz, dann weil ich vor Dir weder denken, noch reden konnte. (…) ich verstummte gänzlich

Brief an den Vater, 1919

»Bin ich gut zugedeckt?« fragte der Vater noch einmal und schien auf die Antwort besonders aufzupassen.
»Sei nur ruhig, du bist gut zugedeckt.«
»Nein!« rief der Vater, daß die Antwort an die Frage stieß, warf die Decke zurück mit einer Kraft, daß sie einen Augenblick im Fluge sich ganz entfaltete, und stand aufrecht im Bett. Nur eine Hand hielt er leicht an den Plafond. »Du wolltest mich zudecken, das weiß ich, mein Früchtchen, aber zugedeckt bin ich noch nicht
(…)
weil sie die Röcke so und so und so gehoben hat,

(…)

Noch hielt er sich mit schwächer werdenden Händen fest, erspähte zwischen den Geländerstangen einen Autoomnibus, der mit Leichtigkeit seinen Fall übertönen würde, rief leise: »Liebe Eltern, ich habe euch doch immer geliebt«, und ließ sich hinfallen.
In diesem Augenblick ging über die Brücke ein geradezu unendlicher Verkehr.

Das Urteil, 1912

Gedanken an Freud natürlich

Dagboeken, 1912

Oben blieb es noch immer still. »Ich wollte dich nicht beleidigen«, sagte K. Da schrie der Geistliche zu K. hinunter: »Siehst du denn nicht zwei Schritte weit?« Es war im Zorn geschrien, aber gleichzeitig wie von einem, der jemanden fallen sieht und, weil er selbst erschrocken ist, unvorsichtig, ohne Willen schreit.
(…)
Vor seinem Tode sammeln sich in seinem Kopfe alle Erfahrungen der ganzen Zeit zu einer Frage, die er bisher an den Türhüter noch nicht gestellt hat. Er winkt ihm zu, da er seinen erstarrenden Körper nicht mehr aufrichten kann. Der Türhüter muß sich tief zu ihm hinunterneigen, denn die Größenunterschiede haben sich sehr zuungunsten des Mannes verändert. ›Was willst du denn jetzt noch wissen?‹ fragt der Türhüter, ›du bist unersättlich.‹ ›Alle streben doch nach dem Gesetz‹, sagt der Mann, ›wie kommt es, daß in den vielen Jahren niemand außer mir Einlaß verlangt hat?‹ Der Türhüter erkennt, daß der Mann schon am Ende ist, und um sein vergehendes Gehör noch zu erreichen, brüllt er ihn an: ›Hier konnte niemand sonst Einlaß erhalten, denn dieser Eingang war nur für dich bestimmt. Ich gehe jetzt und schließe ihn.‹«

Der Prozess, 1914

»Immerfort wollte ich, daß ihr mein Hungern bewundert«, sagte der Hungerkünstler. »Wir bewundern es auch«, sagte der Aufseher entgegenkommend. »Ihr solltet es aber nicht bewundern«, sagte der Hungerkünstler. »Nun, dann bewundern wir es also nicht«, sagte der Aufseher, »warum sollen wir es denn nicht bewundern?« »Weil ich hungern muß, ich kann nicht anders«, sagte der Hungerkünstler. »Da sieh mal einer«, sagte der Aufseher, »warum kannst du denn nicht anders?« »Weil ich«, sagte der Hungerkünstler, hob das Köpfchen ein wenig und sprach mit wie zum Kuß gespitzten Lippen gerade in das Ohr des Aufsehers hinein, damit nichts verlorenginge, »weil ich nicht die Speise finden konnte, die mir schmeckt. Hätte ich sie gefunden, glaube mir, ich hätte kein Aufsehen gemacht und mich vollgegessen wie du und alle.«

Ein Hungerkunstler, 1922

Als Gregor Samsa eines Morgens aus unruhigen Träumen erwachte, fand er sich in seinem Bett zu einem ungeheueren Ungeziefer verwandelt.
(…)
Gregor erschrak, als er seine antwortende Stimme hörte, die wohl unverkennbar seine frühere war, in die sich aber, wie von unten her, ein nicht zu unterdrückendes, schmerzliches Piepsen mischte, das die Worte förmlich nur im ersten Augenblick in ihrer Deutlichkeit beließ, um sie im Nachklang derart zu zerstören, daß man nicht wußte, ob man recht gehört hatte.
(…)
»Das war eine Tierstimme«, sagte der Prokurist, auffallend leise gegenüber dem Schreien der Mutter.

Die Verwandlung, 1915

Als ich an einem andern Tage nach einem kurzen Nachmittagsschlaf die Augen öffnete, meines Lebens noch nicht ganz sicher, hörte ich meine Mutter in natürlichen Ton vom Balkon hinunterfragen: "Was machen Sie?" Eine Frau antwortete aus den Garten: "Ich jauchse im Grünen". Da staunte ich über die Festigkeit, mit der die Menschen das Leben zu tragen wissen

Brief aan Max Brod,1904

Wenn Ich wahllos ein Satz hinschreibe, zum Beispiel "Er schaute aus dem Fenster", so ist er schon volkommen

Dagboeken, 1911

Wir haben uns auf das Pfeifen zurückgezogen; ein wenig Pfeifen hie und da, das ist das Richtige für uns. Pfeifen ist die Sprache unseres Volkes, nur pfeift mancher sein Leben lang und weiß es nicht,
(…)
wenn man vor ihr sitzt, weiß man: was sie hier pfeift, ist kein Pfeifen.
(…)
wenn darin etwas von Musik enthalten sein sollte, so ist es auf die möglichste Nichtigkeit reduziert;Möge Josefine beschützt werden vor der Erkenntnis, daß die Tatsache, daß wir ihr zuhören, ein Beweis gegen ihren Gesang ist.
(…)
Josefine behauptet sich, dieses Nichts an Stimme, dieses Nichts an Leistung behauptet sich und schafft sich den Weg zu uns(…)
Einen wirklichen Gesangskünstler (…) würden wir in solcher Zeit gewiß nicht ertragen.

Josefine, die Sängerin, oder Das Volk der Mäuse, 1924

Und tatsächlich sangen, als Odysseus kam, die gewaltigen Sängerinnen nicht
(…)
Odysseus aber, um es so auszudrücken, hörte ihr Schweigen nicht, er glaubte, sie sängen, und nur er sei behütet, es zu hören. Flüchtig sah er zuerst die Wendungen ihrer Hälse, das tiefe Atmen, die tränenvollen Augen, den halb geöffneten Mund, glaubte aber, dies gehöre zu den Arien, die ungehört um ihn verklangen

Das Schweigen der Sirenen, 1917

wir liegen und singen jahrelang

Brief aan Milena, 1920